

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासात सर्व शिक्षा अभियानाची भूमिका

डॉ. श्याम खंडारे

सहयोगी प्राध्यापक

गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

श्री. प्रफुल शामराव सिडाम

संशोधक विद्यार्थी

ई-मेल : prafulsidam@gmail.com

सार:

राष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी शिक्षणाची गरज महत्वाची आहे. हा विचार महात्मा फुले यांनी मांडला शिक्षणाचा समाजाच्या विकासासाठी व्यक्ती या घटकावर प्रभाव पडतो. शिक्षणाने व्यक्तीचा आत्मविश्वास, कार्यक्षमता, सक्षमीकरण तसेच सर्वांगीण विकासात हातभार लागतो. शिक्षणाची मनुष्य आणि एक नवीन समाज निर्मितीत उपयोगी भूमिका आहे. समाज उन्नतीची पातळी त्यामुळे बदलत आहे.

‘निरक्षरता आमच्यावरचा पाप आणि लज्जास्पद आहे.’ हा गांधी विचार आजही खरा आहे. शिक्षणाचे महत्त्व जाणून शिक्षणाचा अधिकार संविधानाने घोषित करण्यात आला आहे. शिक्षण हा माणसाचा मुलभूत हक्क आहे तो कायद्याने निश्चित केला आहे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियान महत्वाची भूमिका पार पाडत असून समाजाच्या विकासात ह्यची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

सर्व शिक्षा अभियानामुळे आदिवासींचा शैक्षणिक विकास होण्यास महत्वाची भूमिका आहे. सर्व शिक्षा अभियानाचा आदिवासी भागातील शैक्षणिक स्तर विकसित होत असून राष्ट्रीय विकासात या कार्यक्रमाचे फार मोठे योगदान आहे.

प्रस्तावना :

शिक्षणाचा संबंध सुसंस्काराशी व त्यातुनच मानवी विकासाशी लावता येईल. प्रत्येक विद्यार्थ्याला शिक्षण उपलब्ध करून देणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा’ हा मूलमंत्र दिला होता. भारतातील लोकमान्य टिळक, स्वाती विवेकानंद, महात्मा गांधी यांनी वैश्विक स्तरावर शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादले असून सर्वाना शिक्षण मिळावे, कुणीही वंचित राहू नये या हेतुने भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी संपुर्ण देशात सर्व शिक्षा अभियान सुरू केले. भारतातील गुरुकुल शिक्षण पध्दती सर्व विश्वात नावाजली गेली आहे. कालांतराने ही पध्दती कालबाह्य होऊन गरज असेल ती व्यक्ती शिक्षणाकडे येऊ लागली. यामुळे शिक्षण ही केवळ मर्यादित वर्गाची मक्तेदारी झाली. याचा परिणाम सर्वत्र दिसून आला. शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केलेला वर्ग हा केवळ आर्थिकच नव्हे तर मानसिक व शारीरिक दृष्ट्याही खचला, तर शिक्षणाचा आधार घेऊन काही टक्के लोकांनी नोकरीपेशा स्विकारून

आपली सक्षमता वाढविली व यातूनच समाजव्यवस्थेत एक अदृश्य दरी (धनदांडगे-गरीब) निर्माण झाली. सुशिक्षित वर्गाने आपली विविध प्रकारे भरभराट करून घेतली. प्रसंगी गरिबांवर अन्याय करूनही श्रीमंती वाढविली यांचे परिणाम सर्वत्र दिसू लागले. जोपर्यंत सर्वच व्यक्ती शिक्षणाची कास धरणार नाहीत तोपर्यंत समानता प्रस्थापित होणार नाही. हे सर्व जगाने जाणले व प्रत्येक देशाने आपापल्यापरिने शिक्षणाचे महत्त्व जोखले, यातुन निर्माण झाली आपल्या देशातील सर्व शिक्षा अभियान चळवळ.

सर्व शिक्षा अभियान:

६ ते १४ वयोगटातील बालकांना मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार देणारा भारतीय राज्यघटनेच्या ८६ व्या तरतुदीनुसार प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय गाठण्यासाठी केंद्र सरकार सन २००० पासून सर्व शिक्षा अभियान प्रकल्प राबवित आहे. १.१ दशलक्ष वसाहतीमधील १९२ दशलक्ष मुलांच्या प्राथमिक गरजा भागविण्यासाठी राज्यशासनाच्या भागीदारीसह सर्व शिक्षा अभियान राबवित आहे. ग्रामिण आदिवासी भागातील शाळा नसलेल्या ठिकाणी शाळा सुरू करणे, शाळा

असतील त्या ठिकाणी वर्गखोल्या, प्रसाधनगृह पेयजल, देखभाल अनुदान आणि शाळेत भौतिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनुदान प्राप्त करून देणे इत्यादी शैक्षणिक विकासासाठीचे अनेक उपक्रम या कार्यक्रमांतर्गत राबविले जातात.

या कार्यक्रमांतर्गत पुढील उद्दीष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणसाठी एका निश्चित मुदतीची चौकट.
२. देशभरात दर्जेदार शिक्षणाच्या गरजेला प्रदिसाद मुलभूत शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देण्याची संधी
३. शालेय शिक्षण व्यवस्थापणात पंचायती राज संस्था, शालेय व्यवस्थापण समिती, ग्रामशिक्षण समिती, पालक-शिक्षक संघ, माता-शिक्षक संघ, जमातीच्या स्वायत्त परिषदा यांना प्रभावीरित्या सहभागी करून घेण्याचा एक प्रयत्न.
४. उच्च स्तरावर प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठीचे सक्रीय राजकीय पाऊल
५. केंद्र, राज्य आणि स्थानिक प्रशासनामध्ये चांगली भागीदारी
६. राज्यांना प्राथमिक शिक्षणासंदर्भात स्वतंत्र दृष्टी विकसीत करण्याची संधी.

समाजाच्या विकासात सर्व शिक्षा अभियानाने मोलाची भूमिका बजावली आहे. शिक्षणचे सार्वत्रिकीकरण मोठ्य प्रमाणात या कार्यक्रमांमुळे घडून आले आहे. व्यक्तीचा बौद्धिक, भावनिक, आर्थिक विकासावर याचा प्रभाव पडला आहे. सामाजिक दृष्ट्य देखील सर्व शिक्षा अभियानाने प्रगती साध्य झाली आहे. याचा प्रभाव शहरी, ग्रामिण तथा आदिवासी नक्षलग्रस्त क्षेत्रात दिसून येतो.

सर्व शिक्षा अभियानाने आदिवासी समाज घटकात होत असलेल्या सुधारणा खालीलप्रमाणे आहेत.:

❖ अनु.जमाती वर्गातील मुले:

आपल्या देशात आदिवासी जाती अथवा जमातीच्या नागरिकांचे प्रमाण एकुण लोकसंखेच्या ९ टक्के इतके आहे. त्याचा सामाजिक इतिहास, भाषा, उत्पादने आणि नागरी समाजातील संबध यातील वैविध्य

लक्षात घेत सुमारे ८७ दशलक्ष नागरिक आदिवासी समाजाचे आहे. आणि ती अतिशय मागासलेली आहे, डोंगरदर्यात वसलेली आहे. अज्ञान, अंधश्रध्दा, नशाखोरी यांचे प्रमाण या समाजात मोठ्य प्रमाणात आहे. परंतु सर्व शिक्षा अभियानाने शिक्षणाची दारे खुली झाल्याने शैक्षणिक जागृती होऊन आदिवासी मुलांचा शैक्षणिक विकास झालेला दिसून येतो.

❖ विशेष गरजा असणारी बालके :

शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांना शिक्षण प्रक्रियेत सामावून घेणे आवश्यक आहे. नव्हे तर तो त्यांचा अधिकार आहे. सर्व शिक्षा अभियानाच्या माध्यमाने विशेष गरजा असणारी बालके ओळखणे, त्यांची वैद्यकीय तपासणी, पुर्नवसनासाठी सहाय्य करणाऱ्या सेवा तसेच शैक्षणिक सहाय्य देण्याची तरतुद करण्यात आली. तसेच या बालकांना समाजात सहजतेने मिसळता यावे यासाठी त्यांना दर्जेदार शिक्षणाच्या माध्यमातून समावेशक व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.

❖ आदिवासी मुलींचे शिक्षण:

अभावग्रस्थ दुर्बल आणि आदिवासी गटातील मुलींना शाळा समवयस्क आणि स्वतंत्र यंत्रणेव्दारे शिक्षणाची दारे खुली करण्यात आली आहेत. मुलीच्या गळतीचे प्रमाण रोखण्यासाठी शिष्यवृती, गणवेश, शालेय पोषण आहार, मुलींना स्वतंत्र शाळा व वसतिगृहे यासारख्या योजनांचा प्रभावी अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

❖ शाळाबाह्य मुले:

वय ६ ते १४ वयोगटातील मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जात आहेत. शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणप्रवाहात सामावून घेण्यासाठी वयानुसार प्रवेश, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय इत्यादी योजना राबविण्यात येत आहेत.

❖ शिक्षकांचा दर्जा:

शालेय शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी शिक्षकांची गुणवत्ता वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सर्व शिक्षा अभियानात विशेष प्रयत्न केले गेले आहेत. शिक्षकांना स्मार्ट पी.टी., पुर्नरचित अभ्यासक्रम, इंग्रजी भाषा प्रशिक्षणासारख्या वेगवेगळ्य प्रशिक्षणाव्दारे

शिक्षकांना आपली गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन या कार्यक्रमावारे दिल्या जात आहे.

❖ संगणकाधारित शिक्षण:

शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे, गळतीचे प्रमाण घटविणे आणि धारकता वाढविणे, शिक्षण आकर्षक आणि प्रभावी करणे, विद्यार्थ्यांना तंत्रज्ञानाच्या जवळ नेणे यासाठी सन २०१२ या वर्षात राज्यातील ५२५१ शाळांमध्ये संगणकाधारित शिक्षण राबविण्यात आले. आणि त्यासाठी १४००० पेक्षा जास्त शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यात आले आहे. साडे सात लाख पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांना या संगणकाधारित शिक्षणाचा लाभ मिळाला आहे.

❖ शालेय भौतिक सुविधा:

या कार्यक्रमाव्दारे शाळेला अत्यावश्यक सुविधा पुरविण्याची जबाबदारी शासनावर टाकलेली आहे. शाळेत इमारत, पाण्याची सुविधा संरक्षक भिंत, वीज, क्रिडांगण, खेळ साहित्य, संगणक सहित्य इत्यादी भौतिक सुविधा दिल्या जात असून त्यामुळे विद्यार्थी विकासात त्याचा हातभार लागत आहे.

आजच्या विज्ञान युगात शिक्षाला खुप महत्व आहे. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही त्यामुळेच त्याची अमलबजावणी करण्याची जबाबदारी सर्व शिक्षा अभियानावर सोपवलेली आहे.

आदिवासी शिक्षणासाठी सरकारव्दारे केले जाणारे प्रयत्न:

१. गोंड, मानवी, भील, पावारा अशा आदिवासी भाषांतील शब्दकोषांची निर्मिती
२. जुन्या अभ्यासक्रमानुसार व्दिभाषी पुस्तके तयार
३. पाठ्युस्तकांमध्ये आदिवासी संस्कृती आणि चालीरितींचा अंतर्भाव असणाऱ्या धड्यांचा समावेश
४. प्रत्येक शाळेसाठी शालेय व्यवस्थापन समितीची स्थापना
५. लोकचेतना समाज प्रशिक्षणांतर्गत शालेय व्यवस्थापन समिती सदस्यांचे प्रशिक्षण

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी प्रस्तावित व्यवधाने:

१. सर्व मुख्य आदिवासी भाषांचे शब्दकोष तयार करणे.

२. किमान इयत्ता पहिली ते चौथीसाठी व्दिभाषी पाठ्युस्तके तयार करणे.
 ३. आदिवासी नसणाऱ्या शिक्षकांसाठी भाषा प्रशिक्षण अभ्यासक्रम विकसित करणे.
 ४. लोककथा, गाणी, म्हणी, कोडी अशा स्थानिक संस्कृतीमधील भाषा संबंधीतील बाबींचा वापर करून अध्ययन-अध्यापन साधने तयार करणे.
 ५. संदर्भिय अध्ययन साहित्याची निर्मिती.
 ६. आदिवासी शब्दसंपदा आणि वर्णाक्षरे यांचा देवनागरी लिपीशी ताळमेळ साधणे.
 ७. आदिवासीच्या सामाजिक सांस्कृतीक पार्श्वभूमीबाबत माहिती देणारे साहित्य शिक्षकांसाठी तयार करणे. शिक्षकांना स्थानिक भाषेची माहिती नाही, हे लक्षात घेत साधी, लहान वाक्ये आणि सोप्या भाषेचा वापर.
 ८. आदिवासी विकास विभागाच्या साहाय्याने आदिवासी भागातील शिक्षकांसाठी विशेष वर्गांचे आयोजन.
 ९. आदिवासी भागातील शालेय व्यवस्थापन समितीसाठी विशेष प्रशिक्षण, मुलींच्या शिक्षणासंदर्भात लघु चित्रपटांची निर्मिती आणि त्यांचे नियोजनपूर्वक पध्दतशीर प्रसारण.
 १०. 'दीपशाखा'च्या धर्तीवर मुलींसाठी दैनदिन आवश्यक बाबींसंदर्भातील प्रशिक्षण, किशोरी विकास योजना तथा ष्वै नुसार तसेच आदिवासी भागातील शाळांतील मुलींसाठी जीवन शिक्षण प्रशिक्षण अभ्यासक्रम राबवणे.
- आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाशी संबंधित महत्वपूर्ण बाबी:
१. सुरवातीच्या वर्षांमध्ये सूचना देण्याचे माध्यम म्हणून आदिवासी भाषेचा वापर, आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी सोयीचे होईल.
 २. शहरात राहणाऱ्या शिक्षकांच्या तुलनेत आदिवासी भागातील शिक्षकांच्या अनुपस्थितीचे प्रमाण खुपच जास्त आहे.
 ३. परिचयाच्या आणि स्थानिक माध्यमाचा वापर केल्यास बालकांना नव्या संकल्पना सुलभरित्या आणि चटकन आत्मसात होतात, हे बाल विकास आणि अध्यापणशास्त्रातील संशोधनातून सिध्द झाले आहे.

४. शहरी भागातील विद्यार्थ्यांसाठी तयार करण्यात आलेला अभ्यासक्रम आदिवासी भागातील विद्यार्थ्यांच्या परिचित विश्वाशी साधर्म्य दाखवणारा नसतो. परिणामी त्यांच्या गोंधळात भर पडते.
५. त्याचप्रमाणे शिक्षक शाळेत उपस्थित असतांना या विद्यार्थ्यांसाठी विशेष अध्यापन पध्दती अवलंबण्याच्या दृष्टीने अनभिज्ञ असता. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य आणि अध्यापनात लवचिकतेचा अभाव राहतो.
६. आदिवासी पालक आपल्या मुलांच्या भवितव्याबाबत सजग आहे आणि त्यांनी मुलांच्या शिक्षणाला पुर्ण पाठिंबा दर्शवला. मात्र त्यांना सुशिक्षित करण्याच्या प्रयत्नात समाजाचा अधिक व्यापक सहभाग अपेक्षित आहे.
७. आदिवासी समाजामध्ये आदिवासी मुली हा सर्वात दुर्लक्षित घटक असून , त्यांना शिक्षण दिले जाण्याचे प्रमाणही कमी आहे. ७ ते १४ वयोगटातील २६ टक्के मुलींच्या तुलनेत खालच्या जाती आणि आदिवासी समाजातल्या ३७ टक्के मुली शाळेत जात नाहीत. (ल्युईस आणि लौकहीड २००७)
८. आर्थिक आणि समाजिक मर्यादांमुळे अनेक आदिवासी जमातीमधील पालक मुलींच्या शिक्षणाला फारसे महत्व देत नाहीत. त्यांना केवळ प्रारंभिक शिक्षण दिले जाते आणि बाहेरच्या जगापासून सुरक्षित ठेवले जाते. बहुतेकदा या मुली शेतीची कामे करतात, वनातल्या वस्तु जमा करतात आणि भावंडांची काळजी घेतात.

संदर्भ साहित्य सूची :

१. सर्व शिक्षा अभियान, म.रा.शै.प.पुणे
- 2- Agrawals &Thakur, A Guide book-Concept and Terms of Education Planning, Notional Institute of Education & Planning Administration, New Delhi.
- 3- Basu M, Anthropology Tribal education.
- 4- Dr. Vinayak Irpate & Dr.Robin Tribhuvan, Traditional Panchayats in Tribal Societies: Status, continuity & change, Shubhay Prakashan-2013
- 5- O.E.C.D. Educationa Statistics: World Senario.